

LÜTFULLAH HALİMÎ B. EBÎ YÛSUF'UN BAHRU'L-GARÂYİB ADLI ESERİNDE MUAMMA BAHSİ

Yrd. Doç. Dr. Necip Fazıl DURU
Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
nfduru@gmail.com

Özet

15. yüzyılda yaşamış, Fatih Sultan Mehmed ve II. Sultan Bayezid devri kadılarından, Halîmî mahlasını kullanan Lütfullah b. Yusuf'un hem sözlük, hem de edebiyat teorisiyle alakalı iki defterden oluşan *Bahru'l-Garâyib* adlı eseri, muamma konusunda da önemli bilgiler içermektedir.

Müellif eserinde hem muamma ile ilgili kuramsal yapıyı kurmuş hem onu örneklemiş, hem de örnek muammanın çözümünü yapmıştır. Eserde yer alan 68 civarındaki muammanın, altısının Türkçe tertip edilmiş olması eserin kıymetini artırmaktadır. Türk Edebiyatında muamma söyleyen ve çözümleyenler arasında Halîmî'nin adı anılmamaktadır. Türk edebiyatında Muamma geleneğinin oluşmaya başladığı 15. yüzyıl içinde Halîmî, bir muamma kuramcısı, söyleyicisi (muamma-gûy) ve çözümlayecisi (muamma-küşâ) olarak bu edebiyat içinde yerini alacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Halîmî, muamma, Türk Edebiyatı, *Bahru'l-Garâib*, lugaz.

A STUDY ON MUAMMA IN LÜTFULLAH HALİMÎ B. EBÎ YÛSUF'S WORK NAMED AS BAHRU'L-GARÂYİB

Abstract

Lütfullah b. Yusuf known with the pseudonym of Halimi was one of the qadis of Mehmet the Conqueror. He lived in the 15th century and was famous for his *Bahru'l-Garayib* which is composed of two books on lexicon and literature theory and offers valuable information about the muamma.

The author in his book analyzed the sample muamma, established the fictional setting related to the muamma and exemplified it. What makes the book more valuable is that six of the 68 muammas were written in Turkish. It is one of the shortcoming aspects of Turkish literature that Halimi is not included in the ones analyzing the muamma. It should be accepted that Halimi should take place in the 15th century Turkish literature as an author who writes and analyzes muammas.

Key Words: Halimi, muamma, Turkish Literature, *Bahru'l-Garaib*, lugaz.

GİRİŞ

Muammaya Dair

Eserinin yalnızca muhatabıyla buluşmasını isteyen; bir emek sarf ederek ürettiğinin, yine emekle anlaşılabilmesini arzu eden sanâtkar, sözünü farklı biçimlerde öterek söyler. Farklı kaygılarla şifre alfabeleri kullanan, bilmeceli tarihler, lugazlar tertip eden insanın muamma üretirken de kaygısı başka değildir. Sanâtkar zekâ, bilgi ve birikimini eserinde saklamak ve sakladığı bu hazinenin yalnızca erbabı tarafından ortaya çıkarılacağını bilmek ister.

Sözlükte örtmek, körletmek manasına gelen muamma, ta‘miye kelimesinden türemiş bir ism-i mef‘ûldür. Edebiyatta ise, Cenab-ı Hakk’ın Rahmân, Kakhâr v.s. gibi isimlerinden birini veya daha umumi şekilde herhangi bir insan ismi, nadiren de olsa imam, emir, paşa, sultan, derviş ve benzerleri gibi vasıflara dair olan bir tür bilmecelere denir. Cevdet Paşa, *kelâm-ı mevzûnda bir zatın nâmına remz ve îmâ ile delâlet etmektedir. Ol kelâma da mu‘ammâ denilir*, şeklindeki veciz tarifini yapar. (Çelebioğlu, Öksüz, 1995: 33; A. Cevdet Paşa, 1987: 181)

Ali Ekrem, *Fünûn-ı Selâse-i Edebiyye*¹ adlı eserinin lugaz ve muamma bahsinde, konuyla alakalı olmak üzere şu bilgileri verir:

“...Mu‘ammâ ise esâmîye mahsus bilmecedir. İkisi de manzum olur. Garbda mine’l-kadîm ve elan pek makbûl olan ve envâ’-ı muhtelifesi birçok mecmû‘ada görölüp duran bilmecenin edebiyatda hüküm ve ehemmiyeti tarz-ı beyânın latîf ve câmi‘ olduğu telmihât ve işrâtın mâhirâne müretteb olmasından ibarettir. Şarkda da bu oyuncakla tevaggul edilmiştir. Lâkin Fuzûlî², Bâkî, Nef’î gibi büyük şâirlerimiz lugazlar, mu‘ammâlar yazmamışlardır. (Bedr-i Dilşâd da, ehl-i tabiat’ın muammaya ihtimam göstermediğini belirtir (Ceyhan, 1997:II-662); Nâbî, Vehbî gibi ikinci derecede şâirlerimizin bir hayli bilmeceleri dîvânlarında görölür. Bunların halli bazen âsân ise de ekser çok müşkildir; hatta bir takımının içinden çıkılamaz. Herhalde gerek mu‘ammaların, gerek lugazların halli bugün Avrupada olduğu gibi ayrıca bir ihtisas mes‘elesidir.” (Ali Ekrem, 218-219)

Muamma konusunda ilk eserin *Kitâbu’l-Mu‘ammâ* adıyla Halil b. Ahmed’e ait olduğu belirtilir. (Durmuş, 2005: 321) Arap edebiyatında ortaya çıkmış olmasına rağmen, en ciddi çalışmalar ve en fazla muamma İran edebiyatında ortaya konulmuştur. Muamma Türk edebiyatına da İran edebiyatı yoluyla

¹ Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan *Divan Edebiyatında Muamma* adlı eserini hazırlarken, Ali Ekrem’in taslak hâlindeki bu eserinden istifade etmek maksadıyla, ilgili kısmın 218-221. sayfalarını ödünç almış, daha sonra bu notlar Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu’nun Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’ne bağışlanan eserleri arasından çıkmıştır. Bununla birlikte, A. Nihad Tarlan’ın, *Bahrû’l-Garayib*’ten aldığı notlardan da, bu makaleyi hazırlarken önemli ölçüde istifade edilmiştir.

² Ali Ekrem’in, Fuzûlî’nin *Mu‘amma Risalesi*’ni görmediği anlaşılmaktadır. (Kemal Edib, 1949: 61-109)

girmiştir. Anadolu sahasında ilk muamma söyleyen şair olarak Ahmedî (öl. 815/1411) gösterilir. II. Murad devrinde yaşayan, Muînî b. Mustafa'nın, H. 1436 yılında telif ettiği *Mesnevî-i Muradiye* adlı eserindeki muamma da ilk muammalar arasında kabul edilir. (Yavuz, 1998:548)

Muammaların nasıl tertip edileceği ve nasıl çözüleceğine dair ayrıca muammeyât risaleleri telif edilmiştir. Arapça'da Kutbuddîn en-Nehrevâlî'nin *Kenzü'l-esmâ fî Fenn-i Muammâ'sı ve Tâhir b. Salih el-Cezâîrî'nin Teshîlü'l-Mecâz fî Fenni'l-Muammâ ve'l-Elgâz'ı*; İran edebiyatında Molla Câmi'nin *Muammayât-ı Câmi'si ve Mîr Hüseyin'in Ali Şîr Nevâî adına tertip ettiği Risâle-i Muammâ'sı*; Türk edebiyatında ise Edirneli Emrî'nin *Muammayât'ı ve Lâmi'i Çelebi'nin Câmi-i Cihân-nümâ'sı* zikredilebilir. (Çelebioğlu, 1995: 33; Dirîöz, 1976: 364) Nadir de olsa bazı şairler de yazdıkları mu'ammaları kendileri, yöntemlerini göstererek çözmüşlerdir. (Yavuz, 1998:548) Söyleyenlerince çözülmeyen, muhatabınca da çözülemeyen, *zihn-i selîm ve tab'-ı müstakîmin kabul etmediği* (Taşköprü-zade, 1313:300) muammalar kıyamete değin kapalı bir kutu kalmaya mahkûmdur. Taşköprü-zâde'nin de belirttiği gibi, muammalarda hassas bir ölçü gözetilmelidir: “*Lakin ikisinde dahi hafâ bir mertebe olmamak gerekdir ki ezhân-ı müstakîme ve ezvâk-ı selîme andan nefret ü ibâ' eylemeyeler.*” (Taşköprü-zâde, 1313:299)

Muamma yazma ve çözmeye Arapça, Farsçayı bilmenin yanı sıra ebced, gerçek ve batıl inançlar, geniş bir klasik edebiyat kültürü, matematik ve benzeri bilgilere ilaveten keskin bir zekâ da gerektirir. (Saraç, 2007: 289)

Şekil bakımından muammaların ekseriyeti, genellikle beyit hâlinde tertip edilmelerine rağmen, iki, üç beyitli muammalara da ender olarak tesadüf olunur. (Ali Ekrem, 221; Arslan, 1999: 728)

Muamma olan isme Han, Emir, Bey, Turhan, Bahadır, Pehlivan, Sultan gibi unvanların ilavesi muammanın değerini artırmakta; Murtazâ, Müctebâ, Musa, İsa, Yahya gibi sonu (ع) ile yazılan isimlerin (!) ile söylenmesi muamma için bir kusur kabul edilmekte ve muammanın değerini düşürmektedir. (Tarlân, 1936: 27)

Muammanın çözümlenmesi, dinleyici veya okuyucuya bırakılmış sayılmakla beraber; muamma tertip edenler için güçlüğü göz önünde bulundurarak, muammaların hangi isimler üzerine tertip edildiğini; muammanın başına “muamma be-nâm-ı...; ...be-ism-i..” ibaresini koymak suretiyle tasrih etmişlerdir. Bu sarahat olmasa ekser muammaların halli hele bugün bizler için âdeta muhal olur. (Ali Ekrem, 220; Bilgeçil, 1989:272; Arslan, 1999:726)

Muamma maksadıyla söylenilmiş beyitler çözüme muhtaç matematik problemi gibi görüldüğünden ve *muammalar histen ziyade zekâyâ hitap ettiğinden* (Saraç, 1994:300), beyitlerdeki mana ve şiiriyet genelde göz ardı edilmiştir. Nevâyî de, muammanın şiir kavramından ayrı tutulması gerektiğini, bunun ayrı bir alan olduğunu vurgulamaktadır. (Bilkan, 2000: 31) Buna rağmen, Fuzulî ayarında üstadların muamma yollu şiirleri, hangi dilde yazılmış bulunursa bulunsun, şiir olarak da değer taşımaktadır. Sırf muamma oldukları için, sanat bakımından

ehemmiyetsiz, sayılmaları doğru olmasa gerektir. Teşbih ve mecaz unsurları açısından zengin malzeme taşıdığı için sanat yönünden de dikkate alınması gerekmektedir. (Çelebioğlu, 1995: 39; Saraç, 2007:292)

Halîmî ve Bahru'l-Garâyib'i

Muamma ile ilgili aktardığımız muhtasar bilgiden sonra, yazıya konu edilen *Bahru'l-Garâyib*³'in müellifi Lütfullah Halîmî bin Ebî Yûsuf hakkında şunlar nakledilebilir:

İsmi Lütfullâh; babasının adı ise Yûsuf'tur. Ceddi Sivaslı, kendisi Amasyalıdır. (Müstakim-zade, 2000:247b; Mecdî Mehmed Efendi, 1989:386; B. Mehmed Tahir, 1333:273; Mehmed Süreyya 1308:241)

Bazı kaynaklarda Acem'den geldiği nakledilir. Diyâr-ı Acem'den gelmiş ve (Fatih) Mehmed'e şehzadeliğinde muallimlik etmiştir (Müstakim-zade, 2000:247b; Mecdî, 1989:386; Mehmed Süreyya, 1308:241; Âlî, 1994:176)

Fatih Mehmed'e, şehzadeliğinde muallimlik yaptığı bilgisi doğru kabul edilirse, XV. asrın başında doğmuş olabileceği tahmin edilebilir.

Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) ve Sultan II. Bayezid (1447-1512) devri kadıları arasında sayılır. Ulema ve sanatkârlara gösterdiği büyük yakınlıkla tanınan, kendisi de divan sahibi bir şair olan vezir Mahmud Paşa (Adnî) (öl. 879/1474)'nın (İpekten, 1988: 11) himayesini görmüştür. (Müstakim-zade, 2000:247b; Mecdî, 1989:386; Âşık Çelebi, 1994:312; Kınalı-zade Hasan Çelebi, 1989:302; Mehmed Süreyya, 1308:241)

Halîmî'nin mühim eseri, 850/1446 tarihinde telif ettiği, üç kısımdan oluşan *Bahru'l-Garâyib*⁴'dir. Defterin ilk kısmında, Anadolu'da yazılmış manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin ikincisi olan lûgat yer almaktadır. Halîm, Farsçayı en iyi bilen lûgat sahiplerinden kabul edilmektedir. *Osmanlı Müellifleri*'nde eserinde 5286 kelime mevcut olduğu belirtilse de, yapılan çalışma ile 2930 civarında kelimenin nazmedildiği ortaya konulmuştur. Eserin ikinci kısmında çeşitli fevâid ve edebî sanatlar; üçüncü kısmında ise arûz ve gramer yer almaktadır. (Müstakim-zâde, 1989:1989; Mecdî, 1989:386; Âşık Çelebi, 1994:312; Kınalı-zâde, 1989:302; B. Mehmed Tahir, 1333:273; Mehmed Süreyya, 1308:241; Âlî, 1994:176; Öz, 1996:124; Şükûn, 1984:III)

Tezkirelerde, eserin *Lûgat-i Halîmî* olarak da bilindiği nakledilmektedir (Âşık Çelebi, 1994:312; Kınalı-zade, 1989:302, Âlî, 1994:176) fakat *Lûgat-i Halîmî*'nin

³ *Bahru'l-Garâyib*, Bayezid Kütüphanesi, 6920/1, 175x110 mm, 130x70 mm., 155 yk., 25 satır, talik, müstensih: Muhammed b. Hacı Yakub, istinsah tarihi: 948 H., 148^b-155^a arası.

⁴ Eserle alakalı iki tez hazırlanmıştır: E. Charles Faroe, *Lütfullah Halîmî'nin Bahru'l-Garâyib'i*, Yayınlanmamış YLT, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, 373s.; Adem Uzun, *Lûgat-ı Halîmî*, Yayınlanmamış DT, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, 349s.

mensur Farsça-Türkçe bir sözlük, aynı zamanda *Bahru'l-Garâyib*'in ikinci ve üçüncü kısımlarının şerhi olduğu (Öz, 1996: 133) tespit edilmiştir.

882/1477'de Fatih'e takdim ettiği Arapça *Kasîde-i Tâiyye*'sini yine kendisi şerh etmiştir. Bu eserinde, şahsi sergüzeştinden önemli bir kısmını nakleder (B. Mehmed Tahir, 1333:273). Halîmî'nin tıpla alakalı *Kâsımîyye* adında bir eseri daha olduğu belirtilir (B. Mehmed Tahir, 1333:273)

Döneminde, ferâiz (miras hukuku) ilminde de yetkin ve itibar edilen bir isim olarak gösterilmiştir. Konuyla alakalı olmak üzere *Ferâiz-i Halîmî*'yi tertip etmiş ve onu şerh etmiştir. Bazı biyografik eserlerde bu eserin üstüne hatt-ı destiyle yazdığı beyit yer almaktadır (Kınalı-zade, 1989:302; B. Mehmed Tahir, 1333: 273). Mehmed Mecdî, ferâize dair eserin diğer Halîmî-i Kastomonî'ye ait olduğu görüşündedir (Mecdî, 1989:386)

Türk Edebiyatı tarihinde Halîmî mahlasını kullanan altı şair bulunması (Tuman, 221-222), şairlere ait bilgilerin bir kısmının karıştırılmasına yol açmıştır. Mehmed Mecdî, bilgi karışıklığının önüne geçmek için, başka Halîmîler olduğuna dikkat çeker: “*Ve bunun memdûhı Sultân Mehemed merhûmdur ve dahi diyâr-ı ‘Acem’den gelmişdür. Ol bir Halîmî-i Kastamonîdür. Sultân Selîm devletinde vefâ itmişdür. Bunlar birbirünün gayrı olduğu zâhirdür.*” (Mecdî, 1989:386)

Belirtilen eserlerin dışında, *Gülşen-i Zibâ*, *Mir'atü't-Tâ'ibîn*, *Muhtasarü'l-İşkâl* ve *Şerh-i Muhtasarü'l-İşkâl*, *Hâşiyetü'l-Halîmî ‘ale'l-Hayâlî*, *Musarrhatü'l-Esmâ'* Halîmî'nin diğer eserleridir. (Öz, 1996:126)

Halîmî'nin lügatçiliği ve şâirliği belirgin bir şekilde ortadadır. Şairliği ile öne çıkmış bir kişi değildir. Fakat tertip ettiği muammalar kendisine ait olsa gerektir, çünkü bir tanesinde (48. muamma), Halîmî mahlası vardır. Âşık Çelebi'nin, “...amma nazmı meşhûr ve şî'ri mezkûr değildir.” (Âşık Çelebi, 1994:312) tespiti, Âlî'nin söylediklerinden sonra şüpheyle karşılanmalıdır. Çelebi, Halîmî'nin şairlerinin bir kısmını gördüğünü ve beğendiğini belirtmektedir:

“...Bu hakîr külliyyâmı gördüm. Otuz mikdarı resâ'il u kasâid-i masnû' asını mütâla'a itdüm. El-hak dikkat-i kalb ve tab'-ı nâzûgine âferin ve mahâret-i zihn-i mûşikâfına sad-tahsîn ki merhûm Selmân-ı Sâvecî'nün kasîde-i müşkilesine karîb tahayyül-â-ı matbû' ası vardır. Ve bi'l-cümle ekser-i eş'âr tahsîne sezâvârdur.” (Âlî, 1994:176)

Halîmî'nin vefat tarihi olarak Kâtip Çelebi'nin verdiği 900/1495 tarihi, müellifin 902/1496 yılında telif ettiği bir eseri bilindiğinden doğru değildir. (Öz, 1996: 125). *Sicill-i Osmânî*'deki 922/1516 tarihi ise (Mehmed Süreyya, 1308:241), *Osmanlı Müellifleri*'nde, Yavuz Selim'in hocası diğer Halîmî'ye ait gösterilmektedir (B. Mehmed Tahir, 1333:273) ki doğrusu bu olsa gerektir.

***Bahru'l-Garâib*'de Yer Alan Muammaların Değerlendirilmesi**

Türk edebiyatında muamma ile alakalı olarak yapılmış çalışmalarda, muammanın bizdeki başlangıç tarihi, en erken XV. yüzyıla götürülür ve ilk muamma söyleyenler (muamma-gûy) arasında Ahmedî, Muîn b. Mustafa, Ali Şîr Nevaî ve Gaybî anılır. Bu isimlere, kuvvetle XV. yüzyılın başında doğduğunu düşündüğümüz Halîmî'nin de dâhil edilmesi gerekmektedir.

Müellifin, kısmen tercüme görüntüsü veren *Bahru'l-Garâib*'inde yer alan yaklaşık 68 muammanın 62 tanesi Farsça, altı tanesi Türkçedir ve muhtemelen Halîmî'nin kendisine aittir. Bilhassa Türkçe söylenilmiş, 8, 11, 17, 37, 38, 64. beyitler ciddi manada önem taşımaktadır ve Türkçe ilk muammalar arasında zikredilmelidir.

Eser birçok sebeple mühimdir, lakin bilhassa hem muammaların bulunması hem de bu muammaların müellif tarafından çözümü eserin ehemmiyetini daha da artırmaktadır.

Halîmî, eserinin muamma bahsinde önce kısa kısa kuramsal alt yapıyı oluşturmakta ve daha sonra, konuya uygun bir muamma vermekte ve sonra onu çözümlenmektedir. Halîmî en zor olanı başarmıştır. Çünkü genellikle şairler muamma söylemekle yetinmişler, çözümü noktasında yalnızca muammanın başına, beytin içinde saklı olan ismi koymuşlardır.

Halîmî'nin muammaları yaşadığı döneme tanıklık etme niteliğine de sahiptir. Klasik dönem şairlerinin, aynı dönemi idrak ettikleri sultanlara söyledikleri medhiyeler hangi ölçüde kıymet ifade ediyorsa, Halîmî'nin dönemlerinde yaşadığı Fatih Sultan Muhammed ve Sultan II. Bayezid namına tertip ettiği ve çözümlendiği muammalar aynı kıymeti haizdir. Eserde, Sultan Bayezid adına dört muamma (1, 39, 40, 53.) ve Sultan Muhammed adına, birisi Muhammed Han olarak, iki muamma (9 ve 10.) yer alır.

Muammaların ekseriyeti beyit olarak, iki tanesi (12. ve 50.) kıta nazım şekliyle söylenmiştir.

Muamma kuramı ile ilgili eserlerde han, emir vb. isme yapılan ilavelerin muammanın kıymetini artıracığı zikredilmektedir. Halîmî'nin muammaları bu yönüyle de sıradan değildir. Sultanlar için söylenmiş muammaların dışında, Ali Beg (11), Şeh Velî (15), Taci Beg (34), Hacı İbrahim (41), Muhammed Paşa (44), Seydi Ahmed (52), Seydi Hasan (55) muammalarında tertibi zorlaştıran, fakat kıymeti artıran Beg, Şeh, Hacı, Paşa, Seydi gibi unvan ve lakaplara yer vermiştir.

Başka şairlerce tertip edilen muammalar bazen birden çok ismi barındırabilmektedir. Halîmî'de de bu tür muammalar yer alır. 30. muammada, Celîl/Halîl/Delîl; 52. muammada da, Mevlânâ ve Seydî Ahmed adlarını saklamıştır.

Okuyucunun işini kolaylaştırmak maksadıyla, muamma-gûlar, bilmecelerinin başına şiiirde saklı olan ismin adını bir şekilde kaydederler. Halîmî, ...*isminde*; ...*adında* demek suretiyle bu kurala riayet etmiş, fakat muammaların bir kısmında her nedense bazı beyitlerin başına isimler yazılmamıştır.

Unutulduğunu düşünerek, parantez içinde, beyitlerde saklı isimleri baş tarafa koymak suretiyle bu noksanı tamamladık.

Bahru'l-Garâyb'deki Mu'ammâ Bahsi

(148b) Mu'ammâ hâkîkat-i aşliyyede ol addur ki ta' miye olınup gizlenmişdür şi'r içinde ve ol şi're daği mu'ammâ dirler. Mecâz-ı mürsel tarîkasınca ekşer isti'mâl ü şuyû' la hâkîkat-i 'örfiyye oldı. Luğaz, aşıl luğatde şıçan delüğine dirler nâfiķa vü fâşia arasında şağlu şollu, egri bügri ider. Şonra naķl olındı şol söze ki anda remz u işâret ola bir müsemmâya 'alâmetlerini ve lazımlarını 'add itmekle gerekse ol 'alâmetler ismüñ olsun gerekse müsemmânuñ olsun. İsmüñ olanuñ mişâli ħurna adlu ķuşuñ işâretünde ki külenk(?) dirler.

Ol ne ķuşdur kim kesicek başunu aķsaķ olur
Ayağın kesseñ gelin bigi saņa ķırnaķ olur

Müsemmânuñ ola nöker mişâli:

Nedir ol kim anuñdur rengi ķara,
Teni başdan başa hep päre päre
Ayağından asaķormışlar anı
El ursañ saçılır üstüñe ķanı

Niçe luğaz var ki bu vechile daği mu'ammâdur.
Meşelâ:

Şultân Bâyezîd isminde ķaide-i iştikâķ üzerine binâ idüp:

(1) تا سليمان كفت حب بی بحر اوشد جوكنون
مراد هست برحال زیاده شاه عادل با

Süleymân' uñ baħrı ki یم (yem) lafzı da, جو olsa; (ج =3, و =6 + 9); ki 9 (= ط)dur, سلطان (Sultân) olur. Ziyâde lafzı ki maşdardur, anuñ ħâli ya' nî muzâri' i ki یزید (Yezîd)'dür. Anuñ üzerine با (bâ) murâd olsa بایزید (Bâyezîd) olur.

Yaħyâ adında:

(149a)

(2) چون حال حیوة دوست دارم
از عمر به که میگزارم

Şi'ri maşdarınuñ ħâli ya' nî muzâri' i Yaħyâ (یحیی)' dur.

Yâdgâr isminde:

İşbu ıştılâh üzerine binâ idüben ki bir elif iki fetħadan mürekkebdür ve bir ya iki kesreden ve bir vav iki zammeden.

(3) که دو زیر و دو زور چار حرفی دیده
دو زور در دگران کار دکر می کردند

چار دیده ḥarfi ki dü-zīr ü dü-zūr, dü-zīr'den ی murāddur. Dü-zūr'dan ا murāddur. Andan sonra ber dü-zūr ki elifdür. دگر lafzınun içine girse یادگار (Yādgar) olur.

Bilgi ki ekser mu‘ammā hisāb-ı cümel üzerine mebnīdür. Ve hisāb-ı cümel oldur ki ebcedün elifinden başlayasın, birer birer arturasın. On (10)a varınca ve ondan sonra onar onar arturasın. Yüze varınca ve andan sonra yüzer yüzer arturasın. Biçe varınca elif (bir), be (iki), Cim (üç), dal (dört), he (beş), vav (altı), ...ğayn (biç), biçden yukarı terkîble ḥāşıl olur. Darb kaçd olındıkda eḳall ekser üzerine muḳaddem olur ve tezāmm kaçd olındıkda ekser eḳallün üzerine muḳaddem olur. بg 2000 (iki biç), غb 1002 (biçiki), لجمد 33044 (otuzüç bin kırk dört). Mişāl:

Ḥaṭīb isminde:

(4) هشت بهشت ونه فلك صورت خوش که داشتند
در دل ماه چو برك که باز دوران بروج

خ: هشت بهشت (hešt-behišt)'den murād: خ
خط tutmağıla صورت خوش. خط oldı. ط: نه فلك (nüḥ-felek)'ten : ط murāddur. خط oldı.
ve 12 بروج (bürüc)'dan یب murād olup خطیب (Ḥaṭīb) oldı.

Ġāzī isminde:

(5) اکر تو ورد بازی هزاریک نامی
ز واردات خدا زیب بی کران بابی

هزاریک نام (1001)'den غا murāddur.
زی murāddur. (زیب olmayan son harfi) زیب بی کران (Ġāzī, Ġazı olur.)

Eger erḳām-ı Hindī ve anuḅ evzā‘ını ḳalbile bilesin. Rind-i cihānsın, nitekim ۲ ve ۶, birbirinün ḳalbidür ve, ۷ ve ۸ birbirinün ḳalbi ve ۲۳ ve ۳۲ birbirinün ḳalbidür, ۵۲۷ ve ۷۲۵ birbirinün ḳalbidür. Mişāl:

Ḥüseyn isminde:

(6) تا کشت سر زلفت پیچیده بیای دل
پیوسته سرما شد دریای تو افکند

سر زلف den 7 murāddur. Ve anuḅ dönmesinden ki,
کشت (döndü) lafzından müstefād oldı: 8 murāddur.
دل den ۱ murāddur. (دل, dil kelimesinin sonu)

ل'dan سى murâddur. (30'dur)
 حسين 'حسن (نحن) Arabca ki ما
 (Hüseyn) olur. سر (ser)'inden (ن) murâd olup, mecmû' (Hüseyn) olur.

Reyhân isminde:

(7) رسم دور پيرىست اكنون برآن
 كاوقتند اندر فسوس كودكان

پير (149b) 'likden شيب murâd olur ki raqam-ı Hindî'de işbu vechile vaz' olunur. (ب ی ش = 312). Ve anuñ devrinden işbu şüret hâsıl olur ki 213 olur ve ebced hisâbında harfleri (213=) ريج dür ve anuñ (yani ريج'in) resmi ya'nî şüreti ريج olur. Ve bu vechile ki آن lafzınuñ üzerinde i'tibâr ola, ريحان (Reyhân) olur.

Hüseyn isminde Türkçe:

(8) آفتاب اوزره تير زلفگ كه دور ايدوب بتور
 كم كرىدر كيجه اولدوغن مه تابانكده

(Āftāb üzre tîr-i zülfüñ ki devr idüp yetür
 Kim görübdür gice oldıñın meh-i tábānıñda)

Āftābdan سين murâddur. Ve tîr-i zülf' den V murâddur. Ve ol devr itmekle ^ (yani ح) olur. Āftāb üzerinde حسين (Hüseyn) oldı.

(Kāide-i Oklides hendesinde her dāire kendi kuşrınuñ 3 misli 7/1'idir. Erbāb-ı mu'ammā' dāireyi kuşra nisbet idüp kuşra daire alurlar; bu kısmın orijinalini anlamakta güçlük çektiğimiz için A. Nihad Tarlan'ın özetini aldık.) Erbāb-ı mu'ammā gāh dāireyi kuşra nisbet idüp kuşrdan dāire alurlar. Nitekim,

Sulţān Muḥammed adında:

(9) مرابالطف بى حدكرد شاهم كيسه احسان
 كه در پرهون قطر دستش اين بى دل حرم يابد

مراد'dan سى murâddur veya budur ki لى dür ve لى 40'dur ve 40 ميم'dür. Ve (40, 10, 40) = 90 dur.

90: نود'dür.

س (60 = 4 = 6, و = 50, ن) س'dür. نود:

veya budur ki

مراد'dan م murâddur, tesmiye tarîqasınca ve

حد'الطف بى'den لط murâddur.

سلطان (Sulţān) oldı. ان'dan كيسه احسان

پرحون ki Fûrs luğatinde dāyire dimekdür.

ve yed kuşrı 14'dür. (يد = 14)

dāyiresi 44 olur. Pes مد (= 40, 4 = 44) murād oldu. Ve bu dāyirenüñ, بی دل حرم bulunsa (حم, yani حرم kelimesinin dili, ortası yok.) محمد (Muḥammed) olur. (م = 40, ح, د = 4)

Muḥammed Ḥān isminde:

(10) حمد بی حدکه در دائره قطر پدش
باجان مصور شده محتاج عطا همه

حد حمد'den حم murāddur.
Yed ḳuṭrınuñ dāyiresinden مد murād olur.
مصور'den خان murād olur. محمد خان (Muḥammed Ḥān) oldu.

‘Ali Beg isminde Türkīce:

(11) ماه رخنده زلفنی گورسه ختنه مشتتری
قوردی عقربك دائره سین ایده ردی دور آهویی

(Māh-ı ruḥunda zülfini görse ḥattına müşterī
Āhūyı ḳordı ‘aḳrebūñ dāyiresin iderdi devr)

ماه'dan سی murāddur.
سی'den ع murāddur.
زلف'den ل murāddur.
مشتتری'den ی murāddur.
عقرب'den ز murāddur ki 7 dür.
7'nüñ dāyiresi 22'dür ki cümel ḥisābınca raḳamı böyledür کب ve bunüñ devri بگ (beg)'dür.
علی بگ (‘Ali Beg) oldu.

Ve gāḥ ḳuṭrı dāireye nisbet idüp dāyireden ḳuṭrı alurlar, şöyle ki her yigirmi ikiden yedi alurlar. Mişāl:

(Mezīd):

(12) در دائره حبيب قدش
خطی کشیده باله قطر پست
پس باسریمین همت اورا
در دائره کشیدن اولی

دائرة حبيب'den 22 murāddur. 22'nüñ ḳuṭrı 7'dür ki ز'dür. Çünkü bunı ل'sر يد ki'dür. کشیدن (150a) dāyiresinüñ içine şoḳsan, ya'nī مد lafzınıñ, مزید (Mezīd) olur.

‘Alī isminde:

(13) ای قطر دایره کرم بی نهایت
آخر مرا چرا ترسانی کفایت

ت نهايت مكرم بى نهائيت
 Ve bu dāyirenüñ kütürü 70'dür ki ع'dur. Ve
 مرا lafzından لى murāddur. على ('Alī) oldu.

Gāh olur ki mu'ammāyı hefte günlerinüñ iştilāhınca raqamlarına binā
 iderler. İşbu vechile:

Yekşenbe :	ا
Düşenbe :	ب
Seşenbe :	ج
Çahārşenbe:	د
Pençşenbe:	ه
Āzīne:	و
Şenbe:	ز

Mişāl:

(İbrāhīm):

(14) چو یکشنبہ دوشنبہ رفتم از جا
 بنام یار شد راهم بدریا

یکشنبه'den ا murāddur.

ب , دوشنبه'den

(راه) 'uñ āhīri'driya'ya ulaşsa ki ایم'dür. (ابراهيم oldu) (İbrāhīm) olur.

Şeh Velī isminde:

(15) روز حج است مرا نزد شه
 عيد مؤمن كه گفت پیغمبر

جمعه (cum'a)dan و murāddur.

مرا'dan murād ḥadīş-i Resūl'e işāret eyledi ki الجمعه عيد المؤمنین ve daḥı yıl
 dirler üçyüz altmışdur. Dirler ki raqamı, شس (= 300+60 = 360)dur. Zīrā ki yıl
 oniki aydan ibāretdür ve ay otuz gündən ibāretdür. Ve bu sebebden,
 ماه lafzından gāh ل murād olur gāh سى (murād olur).

Mişāl:

(Ḥalīl):

(16) چو نقش سال را بر شب ببینی
 دانی تونام نازنینی همی

سال'den شسى murāddur.

ششصد'den ششسى murāddur.

ششصد : شش'dur.

شب (şeb)'den لیل (lejl) murāddur. خلیل (Ḥalīl) oldu.

Mişāl-i Türkî:

Oniki burûcuñ adları ‘Arabîce ve Pârsîce ve Türkîce ki zîkr olunur taqvîm iştilâhında şebt olınan erķâmı murâd olur. İşbu vechile:

Ḥamel:0, Şevr: ا, Cevzâ: ب, Sereṭan: ج, Esed: د, Sünbüle: ه, Mîzân: و, ‘Akreb: ز, Ḳavs: ح, Cedy: ط, Delv: ی, Ḥût: یا

Miṣâl:

(Ḥamîd):

(21) هرکجا جانی که ببند ابرو و مژگان تو
آن کمان این تیردارد در میان می آورد

Ara yirlerine ki (فوس, Ḳavs) murâd ح dan کمان

تیر den د (Utarid)

Olur. (Ḥamîd) حمید, gele می -lafz-ı (درمیان می آورد) ki yirlerine Ara

(Sākî):

(22) بدان غیرت که خورشیدسیت یاتور
دۀ و صدرا بساغر دۀ بکن دور

خورشید (Ḥurşîd) s den (Şems) murâddur.

اتور den ا

ی den دۀ

ق dan صد

Olur. (Sākî) ساقی mecmû olur, قی = devr olına, (ق, ی) ده و صد

(‘Atâ):

(23) گویا کافتاب شد فرتوت
که زبغالہ کاوزق نکرد

Güneş Şevr burcında yigin sovuğ olduğına işâret eyledi. Güneşden ع murâddur. عطا (‘Atâ) (elif) mecmû dan ا (elîf) Ve murâd ط den بزغالہ.

Ve cā iz ki taqvîmün geru ḳalan iştilâhları daḫi mu‘ammâda isti‘ māl olına. İşbu vechile:

Terbî ve ictimâ‘ s, Tesdîs (تسدیس): ن, Ḳirân (قران): ن, (مقارنه) Muḳârene, Teṣlîṣ (تثلیث): ع, (تریبیع و اجتماع) İhtirâḳ (استقبال): ل, (مقابلہ) Muḳâbele, ث, (تثلیث) Teṣlîṣ, ع, (تربیع و اجتماع) İhtirâḳ (تحويل): یل, (تتناظر) Tenâzur, ظر, (مجا) Mücâsede, ق, (احتراق) Nehâr (هبوط) Hübüṭ, ف, (شرف) Şeref, نب, (ذنب) Zeneb, رس, (رأس) Re’s, ل, (ليل) Leyl, ر, (نهار) Keyd (کید): کد, (طریقہ محترقه) Ṭarîka-i muḫteriḳa, ط

Ve cā iz-i ihtirâḳ bir kevkebe muzâf zîkr olına andan hem s ve hem muzâfun-ileyh kevkebün raḳamı alına. Miṣâl:

(Hüseyn):

(24) خال خضر آیت میان هررو ابرویت شها
گویا بر گبخ وصلت احتراق مشتربست

İki ebrūnuñ birisinden ح (ḳavs) murāddur ki ḳavs raḳamıdır.
(İki ebrunun) birisinden ن murāddur ki ḳaṣuñ müşebbehün-bihlerindendir.
Ve ikisinüñ arasında, احتراق مشتربست' den سى murād oldu. Zira ki Müşterinüñ ihtirāḳı,
Güneşle bir yire cem' olmaḳdan ibāretdür. Güneş, ḳod raḳamı س' dür. Müşterinüñ
ى ve bunuñ bigi laṭif ve i' tibarāt-ı şeref ve hubūṭ isti' mālātından daḳı vāḳi' olur.
(حسین, Hüseyn olur).

Gāh olur mu' ammāyı teşbīh üzerine binā iderler. Ḳad u ḳāmet u serv u
sidre vü şanavber u ṭübā vü şimşād u çenār u ' ilm u ḳalem u nīze vü ney ve bunuñ
emşāli nesneleri zikriderler. Ve ا (elif) ḳaşd iderler. Mişāl:

(Oruc Beg):

(151a)

(25) سروقدت ماه روپاند چورويت نامها
عكس لعلت طره خواهد مشكين نابها

سروقد' den ا (elif) murād,
ر' dan ماه,
روى (rūy)' dan وجه (vech) murād ki ' Arabīsidür.
نابها dimekle āḳirinde (ki) (ه) gider, ج و ḳalur. Mecmū' اوروج (Oruc) olur.
لعل (la'l)' den لب (leb) murāddur. Teşbīh-i kināyet tarīḳasınca ve anuñ ' aksi
(بل) dür.
ve anuñ üzerine طره (turre) baḳlansa ل, كاف (kāf) olur. Mecmū' اوروج بكر
(Oruc Beg) oldu.

(Ḳaya):

(26) كفتم ای سرو روان نام توچيست
كفت كو برتوسه چندان قامتم

قامت (ḳāmet)' den ا (elif) murād,
سه چندان dimekle üç elif murād oldu. İşbu vechile ۱۱۱ ve bu şekl ḳod erḳām-ı
Hindī aşlınca 111 olur. Ve 111 raḳamı cümel aşlınca قيا (Ḳaya)' dur.

Yine ancılayın naḳş-ı dehen (دهن), ḳoḳḳa-i yāḳūt u dürc-i la'l ü mülk-i
' adem ü merkez-i dāyire-i āfitāb u cevher-i ferd ü noḳṭa-i mevhūme vü ' uḳde ve
bunuñ emşāli nesneleri zikriderler ve م ḳaşd iderler. Mişāl:

(Murād):

(27) دهن تنك ترا تنك شكر دربارست
زانك ازدار عدم بادل پردر بارست

دهن (dehen)'den م murād,
دار ki qalb olina راد olur. Mecmū' مراد (Murād) olur.

Ve gāh olur ki dehān ve ağız dirler, şıfır ve nokta kaçd iderler. Mişāl:

(Yūşā'):

(28) دهننت برقدتو غنجه تر رست زسرو
عشوه بی حداکرگشت بریدش چی عجب

دهن (dehen)'den م murād ve şıfırla elif 10,
10'dan ی murād olur. (قد: 1, غنجه: 0 = 10 = ی)
حد و شع ki döne (devr) عشوه بی حد
Mecmū' یوشع (Yūşā') olur.

Ve yine ancılayın zülf zikriderler ل ve د kaçd iderler ve gāh olur ki ح u ج kaçd iderler. Mişāl:

(Ḥaydar):

(29) چون بزلفش دست زد برماه رخسارش رقبیش
دلالت میکند ای دل که ابردار خواهد شد

زلف (zülf)'den ح murād
دست (dest)'den ید murād ki 'Arabīsidür.
ماه (māh)'dan ر murād. Mecmū' حیدر (Ḥaydar) olur.

(Celil/Ḥalil/Delil):

(30) زلف تو برشب سیه داشت چنین فضیلتی
کز مه تام ساعتی هیچ جدا نمی شود

شب (şeb)'den لیل (leyl) murāddur ki 'Arabīsidür. Ve anuñ üzerinde,
زلف (zülf)'den cāiz ki ج murād ola, جلیل (Celil) u خ murād ola, خلیل (Ḥalil) ola
ve د murād ola, دلیل ola.

Ve gāh olur ki زلف (zülf) dirler ve س dilerler, شست (şest) vāsıtasıyla, Mişāl:

(Selmān):

(31) زلفین تو مهر دل من دام نرم کیر
ازبهر حضور دلم آن دام قدم کیر

زلفین (zülfeyn)'ün birisinden :
 (زلف): س murād, birisinden
 (زلف): ل murād ve,
 من lafzının dili yani ortası 'dam'süz'da tuta yani elifi مان olur. Mecmū' سلمان (Selmān) olur.

Ve yine ancılayın çeşm ü nergis ü bādām u dāyire-i tūlānī emşāli nesnelere zikriderler ص (sad) kaçd iderler. Mişāl:

(Şādık):

(32) تیغ بهر سوی مگر میکنی
 چشم تو بر سر قصد خونست

چشم'den صد murād,
 صد (kasd'in başı)'den ق murād oldu. صادق (Şādık) oldu.

Ve gāh دوچشم (dü çeşm) u iki göz dirler ه dilerler. Mişāl:

(Hāşim):

(33) دوچشم من بنا می گشت مرسوم
 که در عالم شبهرت هست معلوم

(151b)
 دوچشم'den ه murād,
 اسم'dan (isim) murād ki 'Arabīsidür, mersüm (mersüm) olmağla س ش oldu.
 Mecmū' هاشم (Hāşim) oldu.

Ve yine ancılayın kaç u ebrū vü hācib u kemān u kavş u yay u hilāl u řāk u mihrāb ve bunların emşāli nesnelere zikriderler ve ن (nūn) dilerler. Mişāl:

(Tācī Beg):

(34) ابر برسر تاجی یک چشم تو کویا طاق سحر
 زان دو ابروی تو دل مسحور و کج رویا یکی

ن'dan (ebrū)'dan ابرو,
 حوت'dan (Hūt) murād ve andan یا (Burçlardan) murād,
 anuñ şeklinden تا murād,
 سر چشم'den ج (çeşm'in başı)'den ج murād,
 تاجی (Tācī) ی istifāde ilāve olundu. (söyle) یا (emr-i hazır'den گفتن) گویا
 oldu.

دو'dan 2 kez یا murāddur. (2 kere ی = 10, ا = 1) = 11 Mecmū' 22 olur.
 22'nüñ rakamı کب (ك = 20, ب = 2)dür ve bunun kalbi ki (دل) dil lafzından
 müstefād olur; بگ (Beg), olur. Mecmū' تاجی بگ (Tācī Beg) oldu.

Ve yine ancılayın diş u dendân u morvârîd u incü vü dürr ü silk-i dürer ü rişte-i morvârîd ü bıçgu vü erre vü miñşâr ve bunun emşâli nesnelere zikriderler, س dilerler.

(Sa'îd):

(35) حلواست لعل دوست وليكن چى فائده
دندان مابعيد بحسرت بماند آزو

dendân (dendân) ki س murâddur.
عيد lafzıyla (بعيد) cem' olmağla, سعيد (Sa'îd) olur.

Ve yine ancılayın beñ ü hâl ü habbe vü dâne vü kaṭre vü vaḥdet u güher ü şifir u ḥurde ve bunun emşâli nesnelere zikriderler ve noḳta dilerler. Mişâl:

(Şeyḥ):

(36) برآفتاب رخ او سه خال هندوديد
من افتاد مشتري بهرام باحتراق

آفتاب (Āftāb)'dan س murād,
خال سه'den anuñ üzerinde üç noḳta murād (سه'e üç noḳta ile ش olur),
مشتري ی murād,
بهرام'dan خ (مريخ) murād, mecmū' (Şeyḥ) oldu.

Şüret ü taşḥîf mişüllü nesnelere ki zikrolına naḳş u resm ü şekl ü hey'et ü mişâl ü 'alâmet ü ḥayâl ve bunların müştākâtı ve edevât-ı teşbih bigi bunlardan noḳtadan ğayrı resm-i kitâbetde anuñ mişli ne varsa ḳaşd olunmağ câiz. Mişâl:

(Yûnus):

(37) بو صورت ايله سن دونوبن ماهه نظر قيل
تا بيله كه بيرك دخى شمس و قمرى وار

(Bu şüret ile sen dönüben mâha nazar kııl
Ta bile ki yirün daḥi şems ü ḳameri var)

بو'nun şüreti 'dur.
سن, dönse olur. Mecmū' (Yûnus) olur.
Mişâl-i diger:

(Ya'kûb):

(38) بو صورت ايجره عقل نهايتسز اولدى دنك
بدر يوزينه نه ياراشمش خطوط و رنگ كاول
(Bu şüret içre 'aḳl nihâyetsüz oldu denk
K'ol bedr yüzine ne yaraşmuş ḥuṭûṭ u renk)

bu'nun şüreti 'dur.
يعقوب (nun يو /بو) anuñ (ل'ı yok) عقل'ın 'aql, ya' nī نهایتسز عقل (nihayetsiz 'aql, ya' nī نهایتسز عقل) (ya' k̄ū) oldu.
يعقوب (Ya' k̄ūb) oldu. (bedr yüzü)den ب murād olup بدر یوزی

(Sulṭān Bāyezīd):

(39) شست زلفان برآن عذار چو آب
همچو ماهی برند دل بمثال

murād, س dan شست,
murād, ل (zulfan'dan dolay), üñ zulf
murād, ح birisinden
murād, ط dan ح,
bu mecmu'ān lafzınun üzerine Sulṭān olur.
murād, یا den ماهی (gibi) dilünle anuñ teşbihinden ب
murād, يزيد (Yezīd) murād, mecmū'ān سلطان بابزید (Sulṭān Bāyezīd) oldu.
Diger:

(Sulṭān Bāyezīd):

(40) روند کوی ترا مهر و مه بها یابند
که تابردن مثالی ز خط ریحانت

murād, س den مهر,
murād, ل den مه,
murād, پنج den 55 murād, ve پنج
murād, نه den 55 (152a) ve
murād, ط dan نه,
murād, ح dan یا 'ya bağlayasın ki bu
Hindīdür.
dur. حوت'un murādı حوت
dur. میسالی anuñ lafzınun تا بردن
oldı. (Sulṭān Bāyezīd) سلطان بابزید (Mecmū'ān)

(Ḥacı İbrāhīm):

(41) زنده را جانست دورجام بی انجام دوست
کر نبوسی راه حق یا بی تودر شکل اییم

murād, حی den زنده,
olur. (Ḥacı) حاجی (cān) olsa جان (ā) (ج) devri جام بی انجام
olur. (İbrāhīm) ابراهیم, اییم ki bulunsa içinde şeklinün, راه (Mecmū'ān) حاجی (Ḥacı İbrāhīm) oldu.
Mişāl:

(Yûsuf):

(42) توکو که پیش تو نالان هم شهان
برسفله تا که پیش شه آری غریب نیست

تو'nün misli 'dur.
سفله ki 'süz qala (سف), mecmû' (Yûsuf) olur.

'Aqs u dil ü qalb u maqlûb mişillü nesnelere ki zikroluna devr u şarf u taşrîf u
گشتن (geşten), گردیدن (gerdîden) ve dönmek bigi muṭlaqâ qalb-i küll murâd olur.
Mişâl:

(Murâd):

(43) دست من گرسد بدامن یار
درد دل را همی شدی تیمار

دست'den م murâddur. Ve cāiz ki lafz-ı دست'den يد murâd ola. Zîrâ ki
'Arabîsi يد'dür.
يد (د = 4, ی = 10) 14'dür. Ve ondört kez, kırk ve kırk (10x4 = 40); م'dür.
د'дан ر murâd olur.
د'den داء murâd ki 'Arabîsidür. Ve anuñ dili اد'dur.
Mecmû' مراد (Murâd) oldı.
Diger:

(Muḥammed Paşa):

(44) بر خون دلم غمزه تو کفت مباحیست
هر گوشه چشم تو به بسطی و صلا حیست

محمد (م, مباحیست) ile cem' olsa (hâ) ح (mim) م'dür. ki üzerinde خون دل
(Muḥammed) olur.

Çeşmüñ her küşesi (هر گوشه چشم) yani evveli ve âhîri başla şalâhiyetle olsa
paşa olur; leffü neşr-i müretteb aşlı üzerine evvel küşesi ki üçdür; baş olınsa ya üç
kez bir olur veya iki ile bir olur. İki ile bir murâd olup kaçd olındı (پا) ve âhîr küşesi
ki م'dür. Andan یکی (م = 40) kaçd ve andan ا (elif) kaçd olındı. Mecmû' محمد پاشا
(Muḥammed Paşa) oldı.

Dimeyesin ki bu didigün baş yolına ba'zı resâilde ta'n itdigünden sonra
bu arada iki yirde mürtekib olduñ zîrâ ki cevâbında dirüz evvelki mürtekib
olduğumuz başuñ ihtimâlâtı iki şüretde münḥaşırdu, bunun bigiler ma'ûn
degüldür. Şoñrağı mürtekib olduğumuz baş tarîkı ile degüldür, belki şuyû' ve
tedâvülle mevzû' bigi olmuşdu ve illâ elif deyüp yeki kaçd itmek hilâf-ı aşlıdu. Zîrâ
ki elif yekdür, yeki degıldür. Âhırındağı yâ, yây-ı vaḥdetdür; kelimededen degıldür.

Lâkin fużalânuñ mu‘ammâlarında şâyi‘ ve mütedâvil olmuştur. Elif dirler yeki dilerler ve andan م dilerler. Meşhûr u mütedâvil olmağla erķâm-ı kevâkib ve bürüc hükminde oldu. Bundan aña ve andan buña intikâl câ‘iz oldu ve zıkr olınan ħalb delilleri muṭlağ zıkr olunsa ħalb-i küll murâd olur. ħalb-i ba‘z murâd olunmaz. Meger ħarîne-i sâdıka ile. Mişâl:

(Lüṭfullāh):

(152b)

(45) چون قلب بعض طفل ز سنگیست سخت تر
کردم حوالتش بخدا تا کند چوموم

ħalb-i ba‘zından لطف murâddur.
ħaldan الله murâddur. Lüṭfullāh oldu.

ħalb-i ba‘zın delilleri, ħarışmağ u ħarışdurmağ u teşvîş ü âşüfte ve bunun emşâli nesnelerdür. Mişâl:

(Süleymān):

(46) هست از زلفینت آشفته میان مردمان
این دل سودا بی و شیدا و سرگردان من

zalfin (zalf)’ün birisinden س murâddur; şast vâşıtasıyla
ve birisinden ل murâddur.
miyān (miyān) âşüfte olmağla biman oldu. Mecmū‘ Süleymān (Süleymān) oldu.

Rûy u ser-âğâz mişillüler zıkr olına lafzın evvel harfi murâd olur. Ve anların emşâli: Bidāyet ü fâtiḥat u mebdē ü mübtedā vü miftaḥ u matla‘ u ṭālī‘ u ṭal‘at u ‘arız u vech ü ‘izār u ḥadd u farğ u tâc u efsar ü külāh u tārık ü hebāk u çekād u burħa‘ u niħāb u şadr u sîne vü girībān u dest u evc u eyvān u ‘ālī vü sāmī vü bülend ü imām u ḫuddām u fevğ ü sufār u hevā vü sâfī vü çevgān u baş u yüz ü ağız u burun u göğüs ü yağa ve bunun emşâli nesnelere anların ekşeri zāhirdür. Beyāna ihtiyacı yokdur. Ammā hevā deyüp evvel diledükleri anuñçündür ki ‘ulvidür ve şāfī deyüp evvel diledükleri anuñçündür ki şāfī olan sıvık nesnelere üzerine gelür ve dürdī vü mevrīd u galīz olan dibine çöker bu sebebden bunlarınla āḫir dilerler. Mişâl:

(Hümām):

(47) دردی سرکه کجا باشد چون صافی می
هردورا کرچی یکی مادر و بابست نژاد

سرکه'nüñ, سردى'sinden ه murâddur.
 مى (mey)üñ şâfîsinden م murâddur.
 مدر'den ام (ümm) murâddur ki 'Arabîsidür. همام (Hümām) oldı.

Ve çevgân diyüp evvel didükleri anuñçün ki evvel çevgân olur. El menzilesinde ve andan top ayak menzilesinde.

(Zülāl):

(48) چوكان زلفت كوى دل مى باخت درميدان عشق
 برحال سربازيست خوش آنجا حلیمی وش هزار

چوگان زلف'den ز murād,
 كوى son harf, (چوگان ilk harf) den ل murād
 ال kala. ال üzerine ki سرباز ola, ya' nī evvel harfi gide,
 Mecnū' زلال (Zülāl) olur.

Ba'zılar el ve yed ve dest diyüp evvel dilemeği kabîh 'addeyledi. Ma'lûmdur ki anuñ yed'i yoğdur bu fende zîrā ki anuñ evvele evvele münāsebeti hevānuñ ve şâfînüñ ve çevgānuñ münāsebetinden ednā degüldür.

Mağz u bīnī vü cān u dil ve bunuñ mişillü nesnelere lafzuñ ortası kaçd olunur. Eger tek ise bir harf murād olur; iki ortalıqdan ve eger çift ise iki harf murād olur. Mişāl:

('Alī):

(49) دل فرعون رقیبت بدل خسته من
 هیچ روزی بترحم نکند يك نظری

دل'den ع murād,
 خسته ki ('Arabîsi) علیل'dür. Anuñ (dil)i, 'Alī'dür. 'Alī oldı.
 (153a) ve cāiz ki عمر ('Ömer) çıқа.
 'Alī'den م murād ola.
 روز'dan ر ki taqvîmde نهار raqamıdır.
 ve cāiz ki ع'dan (عین: göz = م) س vāsıtasıyla م murād ola. Nitekim bu tarîkı ba'zılar muṭlaqā cāiz gördi ve ست'den م murād ola ve andan,
 (6: sitte) و
 يك (yek) lafzından 'aded-i ḥurūfı murād ola ki سی (30)'dür.
 Mecnū' موسى (Mūsā) oldı.

Ve bu mu'ammāda niçe dürlü tevcîhler şüret gösterür maqām-ı ta'limde yoğdur kifāyet ider ve zikrolınan lafızlaruñ emşāli orta murād olmağda: Rūh u kalb ü miyān u vaşat u merkez ü şikem ü cev̄ u şeş u ciger ü Zühre vü nāf u tehîgāh u kemer ü zamîr ü ser ve bunuñ emşāli nesnelerdür. (Son harf için kelimeler): Etek ü dāmen ü zeyl ü ḥad ü pāy mişillü nesnelere lafzuñ āhîri kaçd olunur. Ve

bunların emşâli; âhîr u nihâyet ü gâyet u güneh ü ‘âkıbet ü hâtimet ü inkırâz u ih̄tîmâ u muhlîş ü dübür ü gün u sâk u pâşine vü müze vü keş ü peykân u pâyan u encâm u sifl ü taht u bun u ka‘r u tâlî vü maḥmûl u meḥāk u selḥ u hazîz u dürdi ve kûy ve bunların emşâli nesnelerdür.

(Sulṭān Muḥammed):

(50) چون از برتخت خواستی غایت عدل
خواند نور نه چرخ بر آن آیت عدل
بکشاد سروش بر ستایش دهن
بر عرش زدی چوپایه رایت عدل

bertخت'dan ‘Arabîsinüñ evveli murād ki (si)dir. (سریر) s (si)dür.
bertخت'den ل murād,
نہ چرخ (nüh çarḥ) 'dan ط (نه) murād,
mecnû‘ آن lafzının üzerinde سلطان (Sulṭān) olur.
ستایش (sitāyiş) 'den حمد murād ve anuñ üzerinde
(دهن) Ağız'dan م (üzerine yani ‘حمد’in üzerine) murād oldu. محمد (Muḥammed) oldu.

(Mürüvvet):

(51) دست من گر رسد بدامن یار
ملك بی برم من از ملكوت

دست'den م murād veyāḥud دست'den يد (14, 10x4= 40) murād ve andan çehârdeh (14) ve andan çihil (40) ve andan م ,
دامن'dan ر murād,
ملك'den ملك gitmekle, وت kalur. Mecmû‘ مروت (Mürüvvet) oldu.

(Mevlānā / Seydî Ahmed):

(52) دست و پای اوست تاج لطف من در ملك علم
آن بزرگ یم را بی مرستایش واجبست

دست'den يد (=14, 10x4= 40, 40=) ve andan çehârdeh ve andan م murād
پای'dan و murād,
تاج لطف'dan ل murād,
من (Mevlānā) oldu. مولانا (Mevlānā) oldu. Arabîsi murād ki انا dür.
بزرگ'den سيد murād,
یم را, ana munzamm i‘tibār olunmağla: مر (mer) gitmekle
Seydî Ahmed (Seydî Ahmed) oldu. سیدی احمد (ḥamd) murād olur. سیدی احمد (ḥamd) murād olur. سیدی احمد (ḥamd) murād olur. سیدی احمد (ḥamd) murād olur.

Lafzın hem evvel ḥarfın hem âhîr ḥarfın almağıçün cāme vü post lafzın getürürler ve bunların emşâli ne varsa ih̄tâ ma‘nāsına delâlet ider nesnelerden

gönlek ü kaftân ü cübbe vü kefen ü tâbût u gâşiye vü kın u niyâm bigi her nesne ki kaplayıcıdır anuñla iki taraf bile kaçdolınsa olur.

(Sultân Bāyezîd):

(53) کسی کز لطف بی پایانت باید جامه احسان
ورا دل پرتمثل یا برا رسم هوا داری

س من murād ve andan (56) نو: (6:30, س:20, ك:ك) den کسی
لطف dan لطف بی پایان
ان dan جامه احسان (= سلطان, Sultān)
ورا nuñ, و (vav)ı ki ٦ (6)dur; kalb olunsa ٢ (iki) murād olur, nitekim erḡām-ı
Hindî evzā'ında beyān olundu. Pes,
ورا dimekle با murād oldu.
پز lafzınınuñ temeşşülünden بz murād oldu.
Mecmū' (Sultān Bāyezîd) سلطان بایزید (Bāyezîd) oldı. Mecmū' (بذ) ile
oldı.

(Muştafā):

(54) از الطاف خدا بی پرده در تو
یکی صافیست پیوسته به بادام

الطاف'un perdesi gitmek ile لطا kaldı;
تو ki Türkîce سن (sen) dirler. لطا bununuñ içinde i' tibār olunmağla
den murād,
مصطفی Mecmū' ط , ا , ا başıyla ulaşa صاد
(Muştafā) olur.

Kenār u küşe vü leb mişüllü nesnelere lafzuñ iki tarafından birisi murād olur ya evvel ḡarfi ya āḡir ḡarfi ve bunlaruñ emsāli: Taraf u cānib ü cihet ü süy u nāḡiye ve bunlaruñ bigi taraf ma' nāsına delālet iden lafızlardur.

(Seydî Ḥasan):

(55) کنم ای دل ز غایت ناچیز تصویری
لب حیب ترا کارزوست از عدم است

س dan murāddur. Zīrā ki 'ilm-i mantıkdā müte'ārif ve meşhūr
olmuşdur ki تصور (tasavvur) şey'ün şüreti ḡāsıl olmağdur. Zihinde ve şüret-i şey
ḡod s'dür ki ḡāyetden nāḡiz ola ya' nī āḡirinden yigirmi (20) gide دی
den ح murād,
سinden: سن (sen) murād ve mecmū' سیدی حسن (Seydî Ḥasan) oldı.
Ve eger لب denilse daḡı mu' ammā tamām olurdu, āḡiri murād olmağla.

Eger mu‘ammā beytinde taşğır dinilse veyāḥud taşğır delālet ider lafızlardan birisi dinilse taḥkīr ve muḥakḳar bigi murād olan nesnenüñ Pārisīde āḥirinde kāf-ı zāid getürmek gerek. Meşelā taşğır-i esb ve ester ve ḥar dinilse esbek u ester u ḥarek dimek gerek ve ‘Arabīde ḥod şīğası فعیل (fu‘ayl) veya فعیل (fu‘ay‘il) veya فعیل (fu‘ay‘īl) vezni üzerine binā olunur. Bu muḥtaşarda anuñ tafşiline meşğül olmaḳ münāsib degüldür. Anuñçün Pārsī taşğırine işāret idüp kodı. Mişāl:

(Keykubād):

(56) دور مصغر دهننت دریدل مرکز لطف
خورشید کنون نقش فنا داشته است با رخ

دور مصغر'den murād دهنك'dür ve anuñ devrinden, دهنك کنهد, murād olur.
دور مصغر'dan مرکز لطف ط murāddur. Pārsīce نه (nüh)dür. Pes, کنهد lafzında merkez-i lütf نه olur.
نون ile nuñ bedelinde داḥی خورشید (ḥurşīd) ی'dür. Zīrā ki güneşe ‘Arabca بوح (16) dirler.
فنا nuñ naḳşı ki قیا'dur. Bu mecmū‘ı ya‘nī, بقبا lafzına ḳosalar کقباد (Keyḳubād) olur.

(Pīr Aḥmed Beg):

(57) ای خسرو جوزا مکر برجیس طبع و ماه دل
در احده بچرخ ارزنی دستی مصغر میکنی

(154a)
جوزا'dan ب murād,
برجیس'den ی murād,
ماه'dan ر murād, mecmū‘ Pīr) oldı.
دست'den يد (10+4) murād ve andan çehār murād (10x4= 40) ve andan çihil murād ve andan م ki,
احمد lafzınun içinde ola احمد ب olur. Ve andan şonra muşagğar itmekle, احمد بگ (Aḥmed Beg) mecmū‘ Pīr Aḥmed Beg) oldı.

(‘Abdulkerīm):

(58) بنده کورا بر شد دست بالطاف شهی
زیر پاپس همکی میر محقر گردد

بنده'den عید murād,
دست'den ال (el) murād,
میر محقر, muḥakḳar: میرك (mīrek)dür.
Dönmele (devir) کریم (Kerīm) olur. Mecmū‘ عبدالکریم (‘Abdulkerīm) oldı.

Bir lafz ki mu‘ammā ibāretinde vāki‘ olmuşdur anuñ mürādifini murād eyle, gerekse kendü luğatinden gerekse ḡayrı dilde meşelā ‘Arabīden ‘Arabī veya Pārsī

veya Türkî; ve Pârsîden, Pârsî veya 'Arabî veya Türkî ve Türkîden yine Türkî veya 'Arabî veya Pârsî. Mişâl:

(Şeyh 'Alî):

(59) هر چیزکه برخاست ز خاک قدم تو
بر چشم مرا کحل جلاى بصر آید

خا (ibaresinden) چیزکه برخاست ve 'Arabîsidür ve murâddur شیءى den 'çiz üzerinde i' tibâr olunmağla, شیخ (Şeyh) oldı.

murâddur عين den 'çişm

murâddur. müsemması dan 'عین

(Şeyh 'Ali) شیخ علی mu'ammā -ı Mecnū' -ı 'Alî) علی ve murād لی dan 'مرا oldı.

Mişal-i āhîr:

(İskender):

(60) سنک بی دل براندارد آنچه دردل دامنش
دردل مرد این همه آیا تحمل چون کند

murād, سنک' den بی دل

olur. سکند üzerine getürmekle (sebebiyle) براندارد (:ند

er) murād ki Türkîsidür. سکنذ لافzını ار لافzınıu içine getürmekle: 'den 'مرد (İskender) oldı. أسکنذر

(Ġāzî):

(61) تاگرد گلزار ختن خاربلا بالا گرفت
بلبل باواز نوا با دل سرو بلا گرفت

murād ki ikisi bile 'Arabî müsta' mel lügatleridür. هزار den 'بلبل

murād, (1000) غ هزار

murād, 'dan از (آواز نه وا) آواز 'sız و او

murād, و 'dan و سر و بلا

murād, (Alti) ٦ 'dan و

10 murād (du)'den دو, (iki) dü murād, ٢ (dil) dimişdi; دل (dil) ki 'altı)'dan ٦ ki 'dür.

oldı. (Ġāzî) غازی Mecnū'

başı yok lافzınıu 'nî دل سرو بالا گرفت Ve cā' iz ki yā'nuu taḥşīlinde dinile tutdı, böyleye lافzınıu 'şadı mu'ammāda daḡı levāḡıqden olur.

Gāh mu'ammā ibāretlerinde vāki' olan lافzıdan ḡāşıl iste ya'nî 'aded-i ḡurūfını cem' idüp ḡisāb-ı cūmel aşlınca ḡāşıl iste ve ol ḡāşıl bundan ḡālî degül ki mühmel ola veya müsta' mel ola. Eger müsta' mel olacak olursa cā' iz ki anuu mürādifi murād olına. Mu'ārīfden (marūfun cem' i) ya'nî bellü ve meşhūr ve

merkūm arasında şāyi‘ olanlardan zīrā ki ġarīb olan mūrādefāt i‘ tibār olunmaz. Pes, mu‘ ārifden burada ı̄şılāhı degüldür. Mişāl:

(Şākir):

(62) ای شاه مر دستکیری بناهیدم
سلام علیکم کراخر بکیری

murāddur. شا = 301: (170) علیکم, (131) سلام) den سلام علیکم
lafzı ki āhır ola (‘den dolay): شاکر (Şākir) olur.

(‘Ömer):

(63) خالت اندر زیر زلفت رسم تخم دامیست
حاصل آن دام مرغ جان و دل بکرفتنتست

(154b)

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. غم (1040) murād, (1040) dan تخم

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. مه (45) murād, (45) dan حاصل دام

‘Ömer) oldı. murād ve عمر (‘Ömer) den ر

Mişāl-i Türkîsi:

(Aydın):

(64) شول گونشدن صورت اوزره برسپه دام ایله مش
دانه خالیله وحشی دللری رام ایله مش

(Şol güneşden şüret üzre bir siyeh dām eylemiş
Dāne-i hāliyle vaḡşī dilleri rām eylemiş)

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. گونشدن صورت (güneşden şüreti) dimekle کیش (kīş)

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. دین den کیش

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. مه (45) dan (45) دام

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. آى (Ay) den مه

‘adedi سی dūr. murād ki hāşıl-ı ‘adedi سی dūr. Aydın) olur. Üzre dimekle ki bu anuḡ üzerinde i‘ tibār olına آیدین

Her ‘adedi ki kendü nefsine ḡarb eylesen ol ḡarb itdigün ‘adede cezr ve zil‘ ve şey‘ di. Hāşıl olana māl, meczūr ve murabba‘ di.

Meşelā: 2‘yi 2‘ye ḡarb eylesen 4 hāşıl olur. 2 cezr‘dür; 4 meczūr‘dur.

Andan şonra cezri meczūra ḡarb eylesen hāşıl olana ka‘b u mak‘ab dirler.

Sekiz biḡi ba‘zılar dirler ki ka‘b cezre dirler. Mak‘aba nisbet ve ba‘zılar dirler ki meczūra dirler. Mak‘aba nisbet andan sonra cezri mak‘aba cezr eylesen hāşıl olana māl-i māl dirler.

Onaltı bigi. Andan sonra cezri mâl-i mâle darb eylesen, hâşıl olana mâl-i ka' b dirler. Otuz iki bigi. Andan sonra ka' b-1 ka' b dirler, altmışdört bigi. Andan sonra mâl-i ka' b 128 bigi.

Andan sonra ka' b-1 ka' b-1 ka' b 256 bigi.

Andan sonra mâl-i ka' b-1 ka' b-1 ka' b 512 bigi.

Andan sonra ka' b-1 ka' b-1 ka' b-1 ka' b 1024 bigi. Ve 'alâ haza'l-i'tibâr.

Mişâl:

(Tâhir Şafâ):

(65) مال پدر چه فایده بهر در افتاده را
غایت حرص راست کم مال جهان بی کران

پدر'den اب (eb) murâddur ve anuñ mâlinden yani meczûrundan 9 murâddur ki طا'dur.

Ve beher ki,

دری yani çapısı ve evveli düşmiş olan (بهر) هر olur. Mecmû', طاهر (Tâhir) olur.

ص' dan غایت حرص

کران'dan 9 murâddur.

Ve anuñ mâlinden (9'un) 80 murâddur ki فا'dur. Mecmû', صفا (Şafâ) oldı.

(Ĥamîd)

(66) بر غیت وصل دلم مہی دلم بر بود مہی
مکعب سر پستان مرادست نمود

سر پستان'dan 2 murâddur.

Ve anuñ (2'nin) mak' abından 8 murâddur ki ح'dur.

میرا'dan م murâddur.

دست'den يد murâddur. = حمید (Ĥamîd) oldı.

(Eyyûb):

(67) کر میطلی سر امانی در پاش
بر پای حسیب مال مالش در پاش

سر امانی'den ا (elif) murâddur.

پای حبيب'den ب murâddur ki 2'dür.

Ve anuñ (2'nin) mal-i mâlinden 16 murâddur ki یو'dur.

Vaktâ ki bu mâl-i mâli حبيب پای üzerinde i'tibâr idesin: ایوب (Eyyûb) olur. (155a)

(Yûsufi):

(68) پای او را رخ نمودم گفت وی را مال مال
تیغش آخر بهرجان دیدم گریستم زار زار

رخ پای'dan 2 murâddur.

2'nin māl-i mālinden 16 murāddur ki یو'dur.

تینغ'den سيف murāddur.

Vaktā ki سيف'in āhiri cān için gör(بهرجان دیدم)le ya'nī ف ortaya vara (سفی) olur. Mecmū' یوسفی (Yūsufi) olur.

SONUÇ

Edebî bir ürün olarak, remiz ve ima yoluyla bir isme delalet eden söz manasına gelen muamma Arap edebiyatında ortaya çıkmış, Türkler bu türle Fars edebiyatı aracılığıyla tanışmışlardır. İlk muamma söyleyiciler olarak zikredilen Ahmedî ve Mu'in b. Musta XV. yüzyıl sanatçılarıdır.

Muamma kuramının Türk edebiyatında oluşmaya başlaması ve İran Edebiyatındaki ilgili eserlerin şerhi ise XVI. yüzyıldadır.

Makaleye konu ettiğimiz Lütfullah Halîmî, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devri kadılarındandır. Velûd bir sanatkâr olarak, farklı alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Din bilgini, lugatçı olmasının yanı sıra şair ve muamma-gûy olarak da anılmayı hak eden bir şahsiyettir.

Halîmî'nin üç kısımdan oluşan *Bahru'l-Garâyib* adlı eserinin ikinci kısmında yer alan ekseriyeti Farsça, bir kısmı da Türkçe (toplam 68 tane) tertip edilmiş muammalar gözden kaçmıştır. Görüldüğü gibi Halîmî bu eserinde, İran kaynaklarından da istifade ederek muammanın kuramsal yapısını oluşturmakta, konuya uygun bir veya birkaç muamma örneği vermekte ve onun nasıl halledileceğini göstermektedir. Bu haliyle Halîmî, komple bir muamma sanatçısıdır.

Aynı devri idrak ettiği Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid adına tertip edilen mummaları ve altı tane Türkçe muamması ile Halîmî Türk edebiyatında muamma-gûylar arasındaki öncelikli yerini alabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa, (1987), *Belâgat-ı Osmâniye*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yay.
- Âli, (1994), *Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, (hzl. Mustafa İsen), Ankara: AKM Yay.
- Ali Ekrem, *Fünûn-ı Selâse-i Edebiyye*, (Basılmamış notların bir kısmı).
- ARSLAN, Mehmet, (1999), "Divan Edebiyatında Mu'amma", *Osmanlı*, C.9, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- KILIÇ, Filiz, (1994), *Âşık Çelebi-Meşâirü's-Şu'ara* (İnceleme-Tenkitli Metin), Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- BİLGEGİL, Kaya, (1989) *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- BİLKAN, Ali Fuat, (2000), *Türk Edebiyatında Mu'amma*, Ankara: Akçağ Yay.
- Bursalı Mehmed Tahir, (1333), *Osmanlı Müellifleri*, C.I, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- CEYHAN, Âdem, (1997), *Bedr-i Dilşâd'ın Murad-Namesi*, C.II, İstanbul: MEB Yay.
- ÇELEBİOĞLU, Amil; Y. Ziya Öksüz, (1995) *Türk Bilmeceler Hazinesi*, İstanbul: Kitabevi.
- DİRİÖZ, Haydar, (1976), "Mu'amma", *Türk Ansiklopedisi*, .CXXIV, Ankara: MEB Yay.
- DURMUŞ, İsmail, (2005), "Mu'amma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXX, İstanbul: TDV Yay.
- İPEKTEN, Haluk vd., (1988), *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara: KTB Yay.
- EDİB, Kemal, (1949, Mart), "Fuzulî'nin Mu'amma Risalesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi*, C.VII, S.1.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi, (1989), *Tezkiretü's-Şu'ara*, hzl.: İbrahim Kutluk, C.I, Ankara: TTK Yay.
- Mecdî Mehmed Efendi, (1989), *Hadâikü's-Şakâik*, hzl.: Abdülkerim Özcan, C.I, İstanbul: Çağrı Yay.
- Mehmed Süreyya, (1308), *Sicill-i Osmanî*, C.I, Dersaadet: Matbaa-i Amire.
- MERCANLIGİL, Muharrem, (1960), *Ebcad Hesabı*, Ankara.

- Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, (2000), *Mecelletü'n-Nisâb* (Tıpkıbasım), Ankara: KB Yay.
- ÖZ, Yusuf, (1996), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi).
- SARAÇ, M. A. Yekta, (1997), "Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXVII.
- _____, (2007), *Klasik Edebiyat Bilgisi Belagat*, İstanbul: 3F Yay.
- ŞÜKÜN, Ziya, (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat-Gencine-i Güftar*, İstanbul: MEB Yay.
- TARLAN, Ali Nihad, (1936), *Divan Edebiyatında Muamma*, İstanbul: İÜ Yay.
- Taşköprü-zâde Ahmed Efendi, (1313), *Mevzu 'atü'l-'Ulûm*, Mütercim: Kemaleddin Mehmed Efendi, , Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- TUMAN, Nail, *Tuhfe-i Nailî*, C.I, Milli Eğitim Bakanlığı, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ktb. Nu: B. 870.
- YAVUZ, Kemal, (1998), "Nihani'nin Sultan I. Selim Adına Yazdığı Muammalı Kasidesi ve Çözümü", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXVIII.